

TO THE QUESTION OF RECONSTRUCTION OF THE TEMPLE OF JUPITER DOLICHEN ON THE TERRITORY OF THE CONTEMPORARY BALAKLAVA

At present time, it is established that Roman troops were stationed not only at Chersonesos but also in its environs, in particular on the territory of the contemporary Balaklava, in the second half of the II century — first half of the III century AD. In 1996—1997, a constructional complex was excavated there, whose two rooms were interpreted by T. Sarnovsky and O. Ya. Savelei as a temple in antae, which was dedicated to Jupiter Dolichen and located at a sacred place — temenos.

But an attentive acquaintance with the published measuring plan of the excavated constructional remnants, their axonometric image, and reconstruction revealed their contradiction to the proposed interpretation. By starting from the strict analysis of the character of the found constructional remnants, we may state that two studied rooms had a religious function and were a part of the large constructional complex. In the especially assumptive respect, we can consider the last as a building of principium castell, whose two rooms were transformed into a military sanctuary. The character of mutual disposition of the constructional remnants, the presence of benches, the found materials, and some analogies testify to the closeness of the excavated rooms to scholae of Roman military camps, built in the complexes of principia. As usual, scholae played a role of peculiar clubs and simultaneously were the sanctuaries of junior officers. All they were built on various plans but, as a rule, had apsidal niches and contained benches, wall painting, statues, and altars, i.e., all attributes ingratulatory to the implementation of sacral actions and to a leisure. The schola of the Roman castell in the territory of the contemporary Balaklava presents no exclusion in this respect.

Одержано 10.10.99

О. В. Комар

РАННІ ХОЗАРИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Стаття присвячена аналізу групи кочівницьких комплексів Північного Причорномор'я останньої чверті VII — першої третини VIII ст.

Серед ранньосередньовічних комплексів, залишених кочовим населенням Північного Причорномор'я, найбільше увагу дослідників привертають знахідки «перещепинсько-вознесенського» кола. Причиною цього є не лише багатство інвентарю, а й, насамперед, дискусійність головних питань їх інтерпретації: від первинної — до хронології, етнічної та культурної належності. Після виходу у світ монографії Й. Вернера¹ почала обговорюватися навіть персональна належність Кубрату перещепинської знахідки.

Основою інколи протилежних висновків про етнос власників комплексів «антської» та кочової груп слугувало уявлення про надетнічний характер «дружинної» культури, яку вони ніби-то репрезентують. Реальним кроком, який справді зрушив проблему з мертвої точки, стала правильна інтерпретація вознесенської пам'ятки. С. О. Плетньова першою відмовилася від версії про військовий табір і порівняла її конструкції з тюркськими оградками². Пізніше А. К. Амброз надійно обґрунтував належність вознесенського комплексу до кола поминальних споруд тюрків-гугю (далі: тюркютів) — куруків. За аналогією з Вознесенкою дослідник відніс до поминальних храмів і Глодоси, а також з обмовками вказав на можливість зв'язку Перещепини з аналогічною поминальною обрядовістю³. Після виходу статті безсумнівною була лише подібність вознесенських споруд до

курука з Сариг-Булуна, аналогія ж з комплексом Кюль-Тегіна здавалася лише символічною. Однак інтуїція дослідника блискуче підтвердилася публікацією В. А. Кузнецовим комплексу з Мокрої Балки, планування кам'яних споруд якого майже точно повторює внутрішній храм-барк курука Кюль-Тегіна, а набір збройних бляшок ідентичний вознесенському (рис. 1, 10, 11, 13, 20)⁴. Такі ж набори бляшок і стремен знайдені неподалік від Мокрої Балки у жертвних ямах дромосів катакомб Директорської Гірки, над якими були збудовані прямокутні кам'яні огорожі, пов'язані М. П. Абрамовою з тюркською традицією⁵. Подібна ж за інвентарем підкурғанна катакомба к. 1 Шилівського могильника у Поволжі знаходилася усередині великої (45,5 × 42,5 м) квадратної дерев'яної огорожі⁶. В. Є. Войтов частково правий, що вказані комплекси, за всією сумою ознак, дійсно не мають точних аналогій у Центральній Азії⁷, проте цього і слід було чекати, зважаючи на величезну відстань між ними. Важливе інше — ніде поза ареалом розселення тюркютів подібні комплекси взагалі не знаходять аналогій. Найзахідніші тюркютські куруки відомі у Казахстані — Городищенське ІХ, к. 14 Кансая⁸; однак Вознесенка більш близька до монгольських куруків І типу за В. Є. Войтовим — Гіндін-Булак І, Унгету І, Іх-Хушот⁹. Їх зближують орієнтація (у Вознесенці відхилення на північ), підчотирикутна із заокругленими кутами форма валу, відсутність проходу, довга кам'яна вимостка на схід від валу. Відрізняються ж відсутністю рову, насипу всередині, храму-барк та балбалів. Рів відсутній і в тувинському куруці з Сариг-Булуна, де, як і у Вознесенці, відповідно до тюркютського обряду, описаного в Чжоушу, функцію барка виконувала юрта¹⁰. За розмірами (82 × 51 м, ширина валу — 11 м) Вознесенка дещо поступається лише курукам Ільтерес-кагана (Шивет-Улан — 692—693 рр.), Більге-кагана (Хушо-Цайдам І — 734—735 рр.) та Кюль-тегіна (Хушо-Цайдам ІІ — 732—733 рр.), майже дорівнюючи куруку початку VIII ст. Хушо-Цайдам ІІІ¹¹. Однак за працезатратами вона не поступається, а частково переважає вказані споруди, оскільки у Вознесенці вал насипаний зі спеціально привезеного каміння. Це важливий показник, оскільки розміри куруків у тюркютів строго регламентувалися відповідно до титулу похованого. Куруки І типу споруджувалися лише для каганів та членів їхніх сімей — тегінів, ябу, шадів. Незважаючи на відсутність усередині додаткових кам'яних споруд, Вознесенка за розмірами і працезатратами впевнено потрапляє до розряду тюркютських каганських куруків.

Незалежно від поглядів А. К. Амброза, до схожих висновків прийшов і О. І. Семенов¹². Проте визначення групи кочівницьких тілоспалень VII — початку VIII ст., до якої дослідник відніс І та VII могили з Новогригорівки, Вознесенку та Глодоси, — не бездоганне — могила VII з Новогригорівки упевнено датується гунським часом¹³. Сумнівною є й спроба на підставі знахідки хребця людини в норі гризуна стверджувати наявність у Вознесенці залишків спалення кагана або жертви: такого ритуалу не відзначено для жодного з тюркютських куруків. У жертвних ямах Вознесенки, Мокрої Балки та Директорської Гірки спостерігаємо специфічний обряд поховання обпалених залишків озброєння та кінської зброї, який примушує згадати кілька інших комплексів. Комплекс гунського часу з урочища Макартет являв собою залишки спалення кінської зброї, сідел, стріл та двох казанів, складених до невеликої ямки, в яку були встромлені три мечі¹⁴. Надзвичайна подібність обряду до вознесенського дозволяє ставити питання про схожість, принаймні, ідеологічних уявлень цих двох груп населення. Інший комплекс походить зі зруйнованого кургану поблизу с. Велика Орлівка у Подонні. Поховання в кургані відсутнє, натомість виявлено подібний до вознесенського комплекс речей: 15 вудил; 7 стремен; залишки вузди у вигляді пряжок, дзвіночків та бронзових квадратних і прямокутних бляшок, обтягнутих золотою фольгою; золоте «коліщатко»; бронзовий глек та бронзове посріблене блюдо; а також ряд речей, точне призначення яких невідоме¹⁵. Судячи з опису, у комплексі поєднуються бляшки вознесенського типу та ранньосалтівські поясні деталі, що дозволяє обмежити дату другою чвертю VIII ст. Більш раннім є комплекс з «Царського кургану» (Прикубання), який складався з геральдичних деталей поясу, загорнутих у кольчугу¹⁶. Подібні комплекси (тайнички) відомі практично на всіх салтівських могильниках за обрядом кремації Кавказько-Прикубанського регіону та басейну Сіверського Дінця (Борисово, Дюрсо, Казазово 2, Перекупський І,

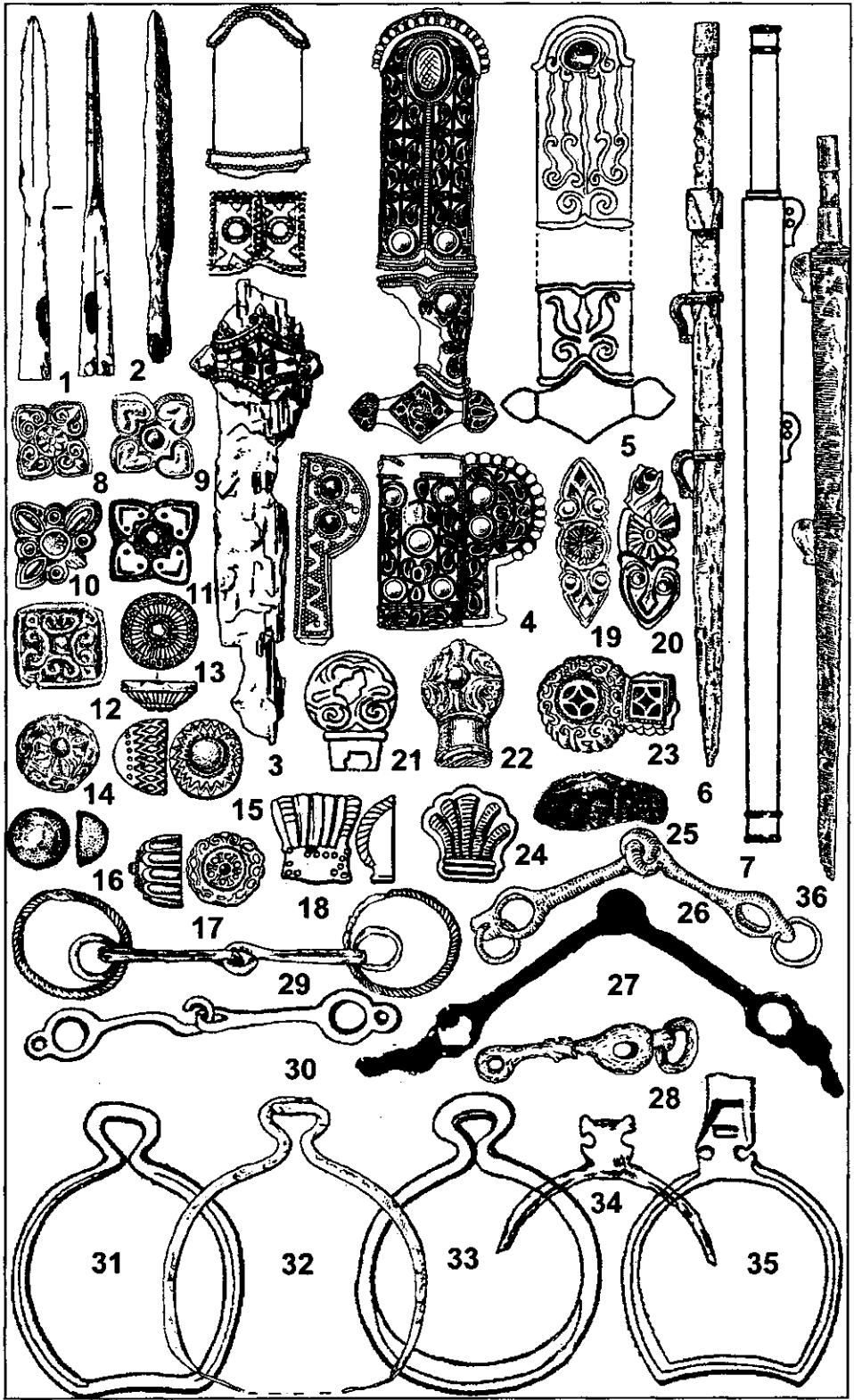

Рис. 1. Деталі озброєння і кінського спорядження: 1, 12, 32 — Новогригорівка, мог. 1; 2, 4, 15, 18, 21, 30, 31 — Глудоси; 4, 17, 23 — Перещепина; 5, 8, 9, 14, 19, 22, 24, 26, 33, 35 — Вознесенка; 6 — Сивашівка; 7 — Виноградне, кург. 5; 10, 11, 13, 20, 28 — Мокра Балка; 16 — Келегеї; 25 — Нові Санжари; 27 — Арцибашево; 29, 34 — Ясинове; 36 — Уч-Тепе; 3—5 — реконструкція (за А. К. Амброзом).

Молдованка, Нова Покрівка, Тополі, Суха Гомольша, П'ятницьке, Кочеток, Лисий Горб, Маяки). Тайнички — це покладені у невелику ямку комплекси обпалених речей, які, як правило, склалися з шаблі, кинджала, сокири, одного або кількох комплектів стрепен та вудил, наконечників стріл та списів, часто також серпа чи іншого знаряддя. Шабля завжди зігнута, також зігнуті чи зламані стремена та вудила. Обряд пошкодження зброї відомий і у Глодосах — тут були фрагментованими меч, кинджал, два стремена; наявність же зігнутого навіпіл наконечника списа переконливо свідчить саме про обряд. Аналогічно зламані були й залізні предмети барку з Мокрої Балки. Салтівські комплекси належать рядовому, вже напівосілому, населенню, тому їх важко порівнювати з Вознесенкою чи Мокрою Балкою, однак у них виразно зберігається у спрощеній формі частина того ж поминального ритуалу.

Єдиним підкурданням тілоспаленням даного кола є поховання з Геленівки, розташоване глибоко у лісостепу на березі річки Стугна (Васильківський р-н Київської обл.). Е. Руліковський інтерпретував знайдені у кургані фрагменти кераміки як залишки урни¹⁷. Насправді ж вуглисто-попеляста пляма прослідковувалася практично по всій площі кургану, починаючи з рівня давньої поверхні і трішки заглиблюючись. Окрім кальцинованих людських кісток, у насипі кургану знайдені кістки коня та собаки. Поховальний обряд у даному випадку дуже близький до могили І з Новогригорівки, але замість курганного насипу вона мала характерну східнотюркську круглу кам'яну викладку діаметром 21 м¹⁸. Серед збереженого інвентарю слід відзначити вісімкоподібне стремено і вузький наконечник спису, що мають прями аналогії у Глодосах, а також штамповані бронзові позолочені бляшки з характерним пальметоподібним орнаментом (рис. 1, 1, 12, 32). Глодоський комплекс також не має нічого спільного з куруками і, скоріше за все, є лише схованими речами з пограбованого поховання за обрядом кремації¹⁹. Синхронні безкурганні кремації відомі у Борисівському могильнику. Серед салтівських кремаційних могильників він найбільш ранній — перші кремації тут з'являються ще в групі інгумацій з геральдичними поясами (п. 28, 47), — а до середини VIII ст. інгумації на могильнику повністю зникають²⁰. Якась частина даного населення продовжувала кочувати в степу і в середині VIII ст., про що свідчить багате кремаційне поховання з кольчугою і солідом Тиберія III з «Вакурівського горба» у дельті Волги²¹, приблизно за 70 км на північний схід від Самосдельського городища — найбільш вірогідного відповідника хозарської столиці Атіль²².

Степові кремації змушують згадати відомий з писемних джерел обряд тілоспалення ранніх тюркютів, що практикували його до першої третини VII ст. (останні відомі спалення кагана Х'елі у 634 р. і його небожа Хелоху в 639 р.), але, на жаль, достовірних археологічних даних про тюркютські спалення поки що мало²³. Увагу дослідників давно привертала подібні за обрядом два хакаські кургани з Копенського чаа-тасу (Єнісей) та тюркютські к. 1 Курая IV і к. 4 1935 р. Туекти (Алтай). У центрі курганного насипу здійснювалося основне поховання за обрядом тілопокладання, навколо якого розташовувалися кілька комплексів, що містили обпалені залишки зброї, поясного набору, озброєння та кальциновані людські кістки. На думку А. А. Гаврилової, дані комплекси слід вважати тілоспаленнями, хоча в літературі вони найчастіше називаються «тайнички»²⁴. У хакасів обряд кремації на стороні був основним. Кісточка складалася посередині великої чотирикутної ями, часто наявні також кістки овець, корів, свиней. Над рядовими похованнями насипався курган, над похованнями ж знаті будувалися кам'яні чотири- або шестикутні огорожі-мавзолеї²⁵. Найближчі до подніпровських поховання відомі у Верхньому Приіртишші. Під невисокими округлими кам'яними курганами на рівні давньої поверхні знаходилися залишки кремації, іноді разом із кістками тварин²⁶. Обряд кремації хакасів і тюркютів, без сумніву, має спільне походження, тому подібність придніпровських та хакаських кремацій з великою імовірністю вказує на тюркютську належність даної групи населення.

Іншим, більш віддаленим, колом аналогій до наших комплексів є ранньосалтівські кургани з підквадратними ровиками, переважна більшість яких зосереджена у Сальсько-Маницькому межиріччі, в зоні розташування кургану з Великої Орлівки. Ідеологічний зв'язок «ровиків» з тюркютськими оградками і Вознесенкою був надійно аргументований О. І. Семеновим і підтриманий іншими дослідниками²⁷, щоправда за походженням вони пов'язані не з «оградками», а, швидше,

з оточеними ровами куруками I та II типів за В. Є. Войтовим. Особливо показові куруки з чотирма проходами-розривами у валах Ерденмандал VI та Ельгене-Булак; у куруці ж з Сариг-Булуна на місці спаленої юрти-барк був споруджений квадратний з виступом курган, на збіганні форми якого з одним із типів хозарських ровиків вже звертав увагу О. І. Семенов²⁸. Усі відомі кургани даного типу пов'язані з інгумаціями, тому можна лише стверджувати, що ця група населення була спорідненою, але не ідентичною салтівському населенню, яке спалювало своїх небіжчиків, хоча нам відомий і біритуальний могильник Червона Гірка, на якому кремації співіснують з характерними тюркськими інгумаціями з цілим конем²⁹.

Речознавче вивчення «варварських» предметів комплексів перещепинсько-вознесенського кола також дає ряд цікавих спостережень. А. К. Амброз звернув увагу на однотипність клинкової зброї Вознесенки, Глodosів та Перещепини. Мечі мали перехрестя з ромбоподібними виступами у центрі та на кінцях, руків'я завершувалося фігурними золотими футлярами, а піхви мали Р-подібні інкрустовані виступи (рис. 1, 3—5); фрагмент аналогічного футляра руків'я є і в Келегеях. Вознесенку і Глodosи зближує також наявність унікальних колінчастих кинджалів, аналогії до яких широко представлені на зображеннях Середньої Азії та тюркютських скульптурах³⁰. Аналогічний кинджал, а також ще два перехрестя з ромбоподібними виступами у центрі і на кінцях, знайдені у кремаційних похованнях № 94, 134 та 138 Борисово; у кинджала з к. 1 Шилівки перехрестя має не ромбоподібні, а овальні виступи, подібні до зображень на тюркютських скульптурах. Колінчастий ніж був і в п. 3 Директорської Гірки, більш пізній кинджал з прямим перехрестям — у салтівському тайничку з Тополь³¹. Стійке поєднання предметів даного типу з однією поховальною обрядовістю не можна вважати випадковим. Надзвичайно цінні спостереження О. І. Семенова про ідентичність орнаментальних мотивів та техніки інкрустації золотою насічкою по залізу кинджалів з Глodosів та Вознесенки. У цій рідкісній для Європи техніці були інкрустовані також 3 стремена і вудила з Вознесенки, перехрестя меча з Перещепини. Дослідником чітко окреслене і коло аналогій: все той же трикутник — тюркютські поховання Алтаю та Монголії і хакаська культура чаатас, Салівський курган з підквадратним ровиком, салтівські тілопальні могильники Прикубаня Дюрсо і Молдованка; а інкрустація сріблом по залізу відома в Олексіївському скарбі та аварському п. 200 Елюсалаш-Бачихедя; показова й ідентичність вознесенських стремени зображенню в Уструшанському храмі³³. Безумовно середньоазійського походження і характерний орнамент «розтріпана пальмета», представлений практично в усіх комплексах перещепинсько-вознесенського кола (рис. 1, 5, 12, 21; рис. 2, 18, 23, 29—36). Специфічна ювелірна техніка оформлення речей варварської групи з Перещепини та Глodosів, — гнізда для вставок конструкції «розрізний нахльост», — знаходить аналогії у Середній Азії, а також у ювелірних виробх гунського часу³⁴. У п. 1 к. 13 Дорофеївського могильника знаходилося дзеркало з ручкою так званого пелопоннеського типу, яке має аналогії лише у джетиасарській культурі Східного Приаралля³⁵. Цей тип дзеркал пізніше стає чи не єдиним у хозарських курганах-куруках. У комплексі з Нових Санжар знайдений уламок вудил з кістяними псаліями, який змушує згадати кістяні псалії тюрків Алтаю. Подібність перещепинської дерев'яної посудини, від якої залишилася золота обкладка (рис. 2, 36), до ясинівського глека та тюркських посудин вже зазначалася О. І. Айбабіним, а подібність обкладок сідла до катандинських — А. А. Гавриловою; аварські й тюркські аналогії до срібних і золотого глеків з ручкою-петелькою розібрані Е. Тот і А. Хорватом³⁶.

Очевидні паралелі у речових комплексах вознесенського та перещепинського типів змусили О. І. Семенова поставити питання: чи є це наслідком однокультурності чи використання виробів однієї майстерні? За технікою виконання, формою та орнаментациєю продукція такої «майстерні» у Перещепині та Келегеях представлена: зброєю (мечі), прикрасами зброї (бляшки) й сідла (обкладки), особистими прикрасами (сережки, перстень, браслет, намисто з монет), прикрасами одягу (півсферичні дзвіночки та різноманітні бляшки), посудом (золотий та два срібні глеку, дерев'яна кружка із золотою обкладкою, срібні й золоті чарки, ложка) — тобто практично всією «варварською» групою

Рис. 2. Прикраси з комплексів перешепинського, вознесенського та арцибашевського типів: 1, 7 — Глудоси; 2 — Арцибашево; 3, 13, 19, 20, 35, 36 — Перешепина; 4, 6, 30 — Нові Санжари; 5 — Келегї; 8, 18, 23, 24, 29, 32, 34 — Ясинове; 9, 31 — Романівка; 10, 27 — Виноградне, кург. 5; 11, 21, 25 — Уфа; 12, 22 — Морський Чульок; 14 — Музей історичних коштовностей України; 15 — Новопокрівка; 16 — Джигінська; 17, 33 — Вознесенка; 26 — Макухівка; 28 — Наташине.

речей. Що це, як не пряме свідчення їх однокультурності? Як я вже намагався показати, відмінності насправді пояснюються лише хронологічною різницею³⁷. Комплекс форм, орнаментатії та техніки виконання виробів з комплексів перещепинсько-вознесенського типу виразно показує наявність середньоазіатської та специфічної тюрксько-хакаської ремісничих традицій, які в Європу могли принести і, що головне, продовжувати зберігати на етапах Вознесенки та салтівської культури лише хозарські ремісники.

Логіку використання О. І. Семеновим візантійських монет як своєрідного етнічного індикатора зрозуміти можна: історія контактів хозар з Юстиніаном II у період 695—707 рр. могла б призвести до появи у перещепинському комплексі монет кінця VII ст., як це спостерігається у Романівці. Однак, зважаючи на дану обставину, мною і було запропоновано обмежити дату потрапляння в землю перещепинського комплексу вузьким періодом — 680—690 рр. На інші комплекси з монетами першої половини VII ст. така обставина не діє — у вищезгаданому к. 1 Шилівки знайдений солід Іраклія і Костянтина (610—641 рр.), у п. 1 к. 13 Дорофеївки — такий же солід та солід Фоки (602—610 рр.). На горизонті Вознесенки належить і комплекс з Нових Санжар, у якому знаходилися солід Фоки (602—610 р.) та однотипний з Перещепиною і Келегеями набір солідів Іраклія (631—641 р.) й Константа II (641—646 р.). Подібність новосанжарських сержок та ремінного наконечника (рис. 2, 4, 6, 30) до знахідок з Ясинового й Романівки вже неодноразово зазначалася у літературі (рис. 2, 8, 9, 29, 31). Неврахованими до цього часу були характерна штампована середньоаварська бляшка та один втрачений предмет — стремено, опис якого доцільно навести повністю. Стремено «із широкою рівною підніжною платівкою шириною 3,5 см, яка згинається *під прямим кутом* вгору і на половині висоти переходить у круглу в розрізі дужку. Дужка вгорі вигнута у вигляді петлі. Підніжна платівка має знизу повздовжній рельєфний валик висотою 16 см»³⁸. Перед нами ранній тип аркоподібного стремена, дата якого — ніяк не раніше початку VIII ст.

Аргументація Б. І. Маршака та К. М. Скалон щодо походження групи посуду з Перещепини, виготовленого спеціально для сасанідського двору, та частини візантійського, внаслідок візантійсько-хозарського походу Іраклія у Персію (628—629 рр.), була повністю прийнята М. І. Артамоновим, і до цього часу не має жодного заперечення³⁹. Між тим, події 624—630 рр. чітко пояснюють і наявність у комплексі візантійських монет першої третини VII ст., і явно награвований у Грузії та Агванії церковний посуд. Також, як я вже намагався показати⁴⁰, лише у контексті арабо-візантійських війн 636—646 рр. і вступу у війну з арабами хозар у 643 р. пояснюються «легкі» соліди з комплексів перещепинського типу та практично однакові візантійські подарункові комплекти з Перещепини і поховання аварського кагана з Кунбабоня (пояс, меч, ритон, колчан), знакова семантика яких, надзвичайно важлива для всієї стародавньої дипломатії, явно свідчить про прохання військового союзу (ритон — символ дружби, братання; пояс — символ знатності, військової доблесті тощо; колчан і меч — символи війни та військового союзу). Таким чином, і «варварська», і сасанідська, і всі візантійські групи речей комплексів перещепинського типу знаходять чітку інтерпретацію у межах хозарської історії.

Найбільш цілісна концепція перебування хозар у Північному Причорномор'ї VII—VIII ст. сформульована О. І. Айбабіним⁴¹. На думку дослідника, в останній чверті VII — першій чверті VIII ст. у Північному Причорномор'ї спостерігається єдина матеріальна культура кочового населення, для якої застосовується запропонований М. І. Артамоновим термін «перещепинська культура». Окрім комплексів найвищого соціального щабля (Перещепина, Вознесенка, Келегей, Нові Санжари, Ясинове та ін.), до культури віднесений масив рядових впускних поховань з геральдичними поясами (рис. 4), а також гончарні центри у Канцирці та Мачухах. Два останні визначають надзвичайно важливий момент — початок симбіотичного співіснування хозар і алан за межами Північного Кавказу, яке згодом так яскраво повторилося у салтівській культурі. У самих центрах датуючі речі відсутні, однак їх продукція знайдена у комплексах з Келегей, Вознесенки та Ясинового, тому є вагомим підстави підтримати думку О. І. Айбабіна про їх появу в Причорномор'ї разом із хозарами. Малоімовірно є і випадковість їх розташування поряд із безумовно каганськими комплексами Перещепини та Вознесенки.

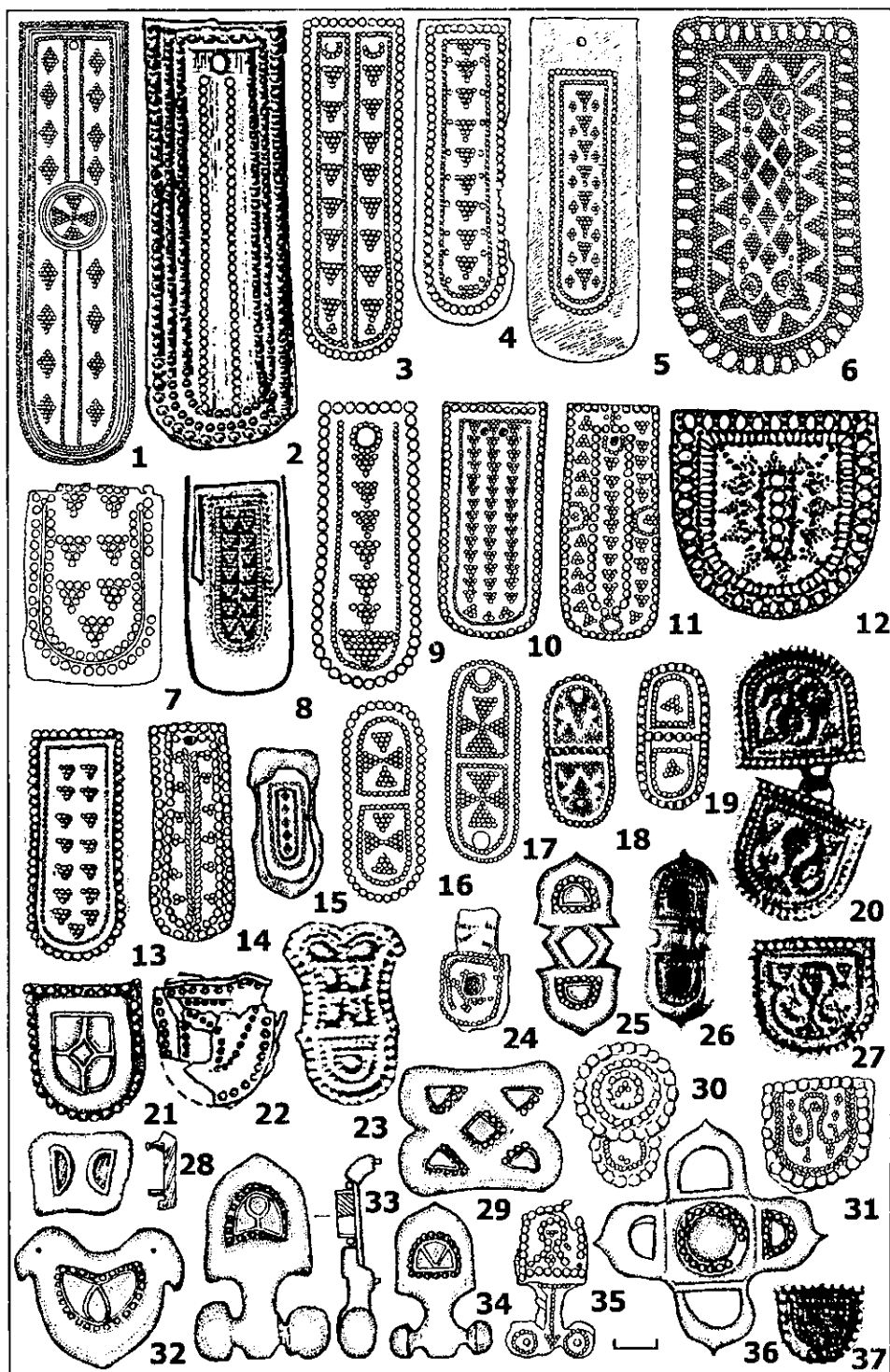

Рис. 3. Деталі наборів до поясів з грануляцією: 1 — Перещепина; 2, 9, 23 — Уч-Тепе; 3 — Камунта; 4, 13, 16, 20, 27, 37 — Арцибашево; 5 — Борисово; 6, 12 — Вознесенка; 7 — Новіковка; 8, 26 — Виноградне, кург. 5; 10, 11, 14, 19, 24, 30, 31, 35 — хут. Крупської; 15, 18, 25, 36 — Білозерка; 17 — Уфа; 21, 28, 29, 32 — 34 — Портове; 22 — Димівка.

За тюркютськими звичаями, каганський курук повинен був знаходитися на території священного каганського домену, порушувати який рядовому населенню заборонялося. Масив рядових поховань дійсно знаходиться південніше. Північ-

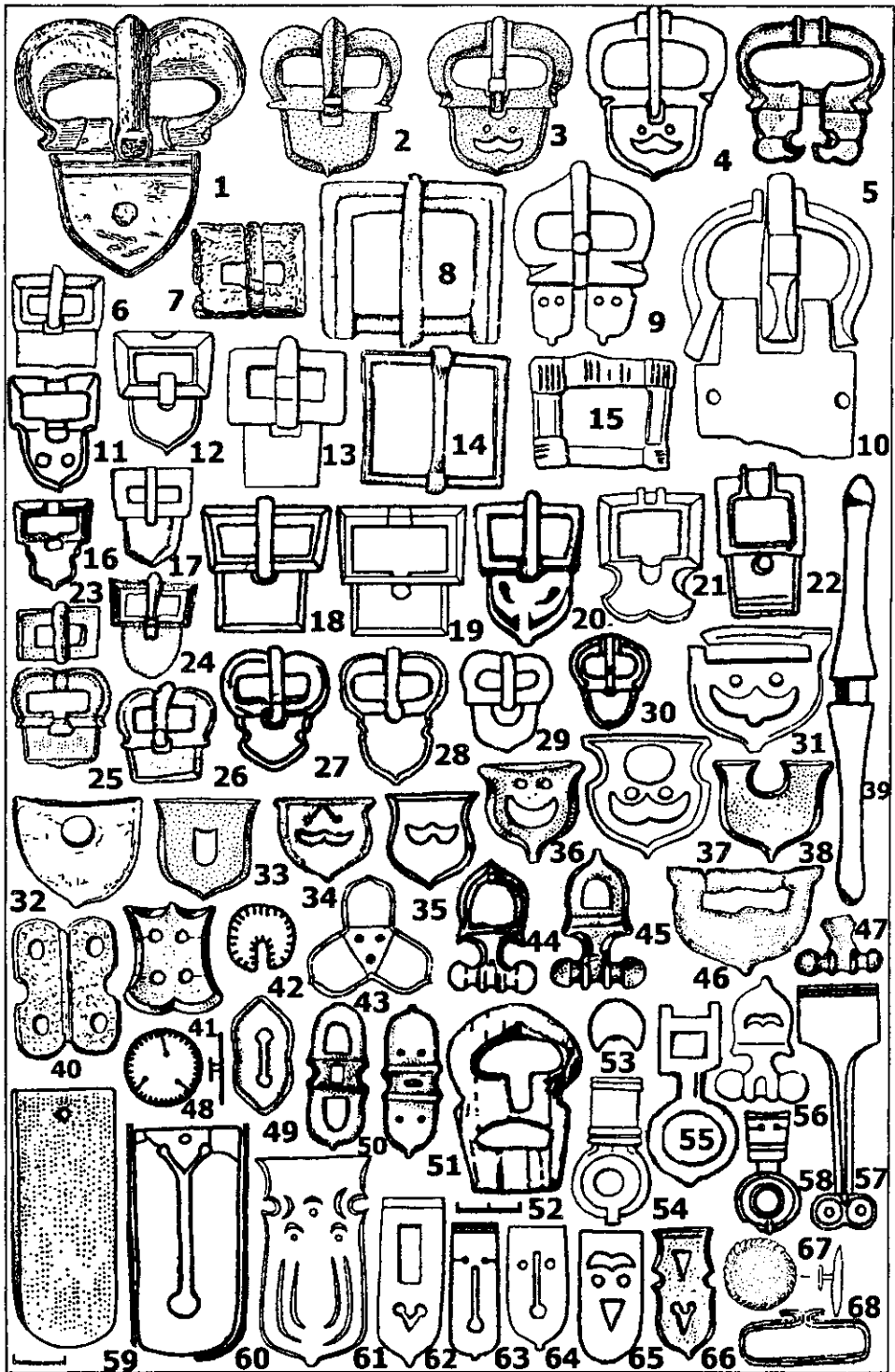

Рис. 4. Деталі наборів до поясів геральдичного стилю: 1, 7, 32, 40 — Іловатка; 2, 3, 33, 67 — хут. Крупської; 4 — Рябівка; 5, 28, (59, 68)* — Димівка; 6 — Портове; 8, 24, 47 — Келегей; 9, 56, 62, (38, 41, 64) — Бережнівка, кург. 1, пох. 7; 10, 13 — Перещепина; 11, 18, 35, 39, 42, 44, 53, 60, 65, (16, 29, 68) — Виноградне, кург. 5; 12 — Аккермень; 14 — Нові Санжари; 15, 19, 31, 37, 54, 61, (48, 55, 59, 67) — Арцибашево; 16, 36, 38, 41, 45, 51, 59, 66 — Сивашівка; 17, 34, 49, (45, 59, 63) — Богачівка; 20, 21, 55 — Вознесенка; 22, (55) — Мокра Балка; 23 — Сиваське; 25, 50, (59) — Рисове, кург. 2, пох. 10; 26, (43) — Білозерка; 27, (33) — Виноградне, кург. 35; 29, (67, 68) — Уч-Тепе; 30, 48, 57, 58, 63, (38, 68) — ст. Красюківська; 43 — Уфа; 46 — Рисове, кург. 13, пох. 12; 52 — Айвазовське; 64, (9, 16, 39, 67, 68) — Бережнівка, кург. 111, пох. 1; 68 — Ковалівка.

* Цифри в дужках означають наявність у складі комплексу аналогічного предмета.

нопричорноморську групу впускних поховань з геральдичними поясами Р. С. Орлов спробував виділити у «сивашівський тип або культуру», вважаючи комплекси перещепинсько-вознесенського типу іншопольтурними⁴², однак її культурна окремість сумнізна. У групі переважають підбої під північно-західною стінкою та ґрунтові ями, часом зі сходинкою. Кістяки випростані на спині, у головах часто розташована посудина, зліва, на сходинці підбою, або на перекритті ґрунтової ями, — залишки шкури коня, часом цілий скелет або його частина, орієнтованого у той же бік, що й людина. Орієнтація дуже стала — на північний схід, хоча трапляються відхилення на схід та північ. Найближча за всіма ознаками група поховань розташована у Нижньому Поволжі⁴³. З її специфіки слід лише зазначити випадки покладання шкури коня біля ніг небіжчика у складеному вигляді (Авіловський, Бородаївка). Поховання з Іловатки (за пряжкою (рис. 4, 1), — не раніше другої чверті VII ст.) показує витоки даної групи. Воно містить лише прототипи Р-подібних скоб піхов, геральдичних бляшок і характерних пізніших пряжок з прямокутною та трапецієподібною рамкою (рис. 4, 7, 32, 40). Прикубанська група⁴⁴ більш специфічна. Тут переважають прості ґрунтові ями і не північно-східна, а східна орієнтація небіжчиків. Безкурганні ями та підбійні поховання з північно-східною орієнтацією відомі у чирюртівському могильнику, ями — в уфімському⁴⁵. Північно-східна орієнтація означала орієнтування небіжчика головою у напрямку візуальної точки сходу сонця. Це, безумовно, варіант східної орієнтації, тому наводити як аналогії поховання «новинківського» типу, Нетайлівки та частини ранньосалтівських курганів можна, але з певною обережністю. Зовсім інші поховання могильників VIII—IX ст. Болгарії, де північно-східна орієнтація трапляється дуже рідко і виключно як відхилення від канонічної північної. На північ та північний захід зорієнтовані і два північнопричорноморських поховання з пряжками «Суцидава» кінця VI — першої третини VII ст. (Великий Токмак, Мала Тернівка к. 21, п. 1). Це, безумовно, зовсім інша група тюркського населення. Північно-східна орієнтація знаходить аналогії значно східніше. Вона відзначена у тюркютів Туви, Саяно-Алтаю (катандинський тип) та Монголії⁴⁶, з пізніших східноєвропейських пам'яток — лише у Казазівському могильнику в Прикубанні. Поряд з останнім розташовувався синхронний салтівський могильник за обрядом кремації Казазово 2. Три кремації відкриті й серед пам'яток «новинківського» типу⁴⁷. Про зв'язок інгумацій з північно-східною орієнтацією з кремаціями найбільш виразно свідчить Борисівський могильник, у ранній частині якого переважають інгумації у кам'яних гробницях з орієнтацією у північно-східному секторі, а гробниці двох найраніших кремацій (п. 28, 47) зберігають ту ж орієнтацію⁴⁸. Дуже важливо, що на північний схід (замість канонічного для тюркютів сходу) зорієнтований і Вознесенський курок.

Різниця у соціальному статусі між рядовими похованнями і комплексами найвищої знаті перещепинсько-вознесенського типу закономірно візуально робить різко відмінними речові набори, проте це зовсім не свідчить про їх різнокультурність. У комплексі з Келегей знаходилися уламок типової Т-подібної геральдичної бляшки та ціла омегоподібна бляшка (рис. 4, 47), проте кращий матеріал для порівняння дають проміжні за соціальним становищем комплекси родової знаті, які доцільно виділити в «арцибашевський» тип. Ця група поховань характеризується наявністю не лише геральдичних деталей (рис. 4), а й ремінних деталей та прикрас, декорованих грануляцією і вставками, аналогічних за технікою виконання виробом з комплексу перещепинсько-вознесенського типу (рис. 2, 1—2, 10—16, 19—22, 24—28; рис. 3). До неї належать чоловічі комплекси: Білозерка, Портове, к. 5 Виноградного, Василівка (Північне Причорномор'я), хут. Крупської та к. 30 з хут. Леніна (Прикубання), Арцибашево (Рязанщина), Уч-Тепе (Азербайджан), Новіковка (район Уфи); жіночі — Новопокрівка (Крим), Морський Чульок (Північне Приазов'я), Джигінська (Прикубання), Уфа, матеріали з яких вже частково ставали предметом окремого дослідження⁴⁹. Незважаючи на подібність техніки виконання виробів чоловічої та жіночої груп, витоки форм і ювелірних традицій у них дещо різні. З к. 5 Виноградного походить надзвичайно цікава знахідка — поліхромна бляшка вузди з вигравіюваним коротким написом (рис. 2, 27), що, судячи з непримітності бляшки, міг бути лише знаком майстра. Напис, скоріше за все, пехлевійський, що в світлі наведених Ч. Балінтом пре-

красних сасанідських аналогій⁵⁰ робить цілком вірогідним не лише перське походження, а в окремих випадках і пряме виробництво іранськими майстрами наборів до поясів з грануляцією та інкрустацією склом і камінням (рис. 3), особливо зважаючи на наявність сасанідського посуду як у перещепинській (Перещепина, Келегеї, Лимарівка, Глодоси), так і в арцибашевській групах (Новіковка — «срібна чаша із зображенням птаха»⁵¹). З. А. Львова та О. І. Семенов справедливо зазначили, що географія поширення наборів з грануляцією приблизно окреслює кордон Хозарського каганату часу його найбільшого розширення⁵². Дещо ширший ареал розповсюдження деталей жіночих комплексів арцибашевського типу. Овальні бляшки із вставкою у центрі з виступами і без виступів (рис. 2, 21, 22, 28) та круглі підвіски, розділені на чотири сектори (рис. 2, 25), знаходять прямі аналогії у Східному Приараллі (Шамсі, джетіасарські комплекси). Особливо показовою є одна з характерних композицій джетіасарських виробів — кругла вставка, розділена навпіл хвилястою перегородкою⁵³, відзначена на «колті» з Уфи (рис. 2, 11), а також в інкрустації перехрестя глодоського меча та в оформленні Р-подібних скоб піхов (рис. 1, 4). Варіант тієї ж композиції покладений в основу орнаментальної хвилі, що прикрашає «колти» з Джигінської (рис. 2, 16) та цілий ряд нагрудних прикрас із Глодосів⁵⁴. Ювелірні вироби жіночих комплексів арцибашевського типу належать до тієї ж «школи», що й глодоські. При цьому, «колти» з Джигінської та Новопокрівки (рис. 2, 15, 16) виготовлені настільки досконало, що навіть виникає сумнів, чи можуть вони бути виробами «варварської» майстерні, чи, можливо, просто є продукцією візантійських або іранських ювелірів, стилізованою під смаки кочовиків. У будь-якому випадку, ювелірні вироби і чоловічої, і жіночої груп комплексів арцибашевського типу належать до тієї ж культурної традиції, що й аналогічні вироби з комплексів перещепинсько-вознесенського типу.

Соціальна структура перещепинської культури доволі складна і відповідає рівню розвинутого класового суспільства. Хронологія й ареал поширення не залишають сумнівів у її співвіднесенні з культурою раннього Хозарського каганату, що, за писемними джерелами, не з 630 р., а вже у 20-х рр. VII ст. був цілком самостійною одиницею Західнотюркського каганату⁵⁵. Після розгрому останнього у 656—659 рр. приток нового тюркського населення до хозар порушив демографічний баланс у степу і змусив їх розширити ареал свого проживання, наслідком чого стало витіснення з Прикубання болгар і переселення значної маси хозар у Північне Причорномор'я. Раптовий перехід Аспарухом Дунаю після кількарічного перебування в Онглі може пояснюватися лише появою на Правобережжі Дніпра хозар не пізніше 679 р. З глибоким проникненням нового населення у лісостеп (Рябівка, Арцибашево) пов'язане і масове випадання слов'янських скарбів I групи. До кінця першої чверті VIII ст. більшість хозар залишає Північне Причорномор'я, що пояснюється перенесенням центру Хозарського каганату знову в регіон Поволжя. Однак сукупність наведених фактів дозволяє упевнено поставити питання про роль Хозарського каганату в історії Північного Причорномор'я останньої чверті VII — першої чверті VIII ст.

¹ Werner J. Der Grabfund von Malaja Perescepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. — München, 1984.

² Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. — 1967. — № 146. — С. 101, 102.

³ Амброз А. К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V — первой половины VIII в. // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 19—21; Амброз А. К. О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре — вопрос интерпретации // Древности эпохи Великого переселения народов. — М., 1982. — С. 204—222.

⁴ Кузнецов В. А. Поминальный комплекс VIII в. в окрестностях Кисловодска // СА. — 1985. — № 3. — С. 206—213.

⁵ Абрамова М. П. Новые материалы раннесредневековых могильников Северного Кавказа // СА. — 1982. — № 2. — С. 135—149.

⁶ Багаутдинов Р. С., Богачев А. В., Зубов С. Э. Праболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Волго-Камья). — Самара, 1998. — С. 183—189. — Таб. V, VII—XIII.

⁷ Войтов В. Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI—VIII вв. — М., 1996. — С. 23.

⁸ *Боталов С. Г.* Раннетюркские памятники Урало-Казахстанских степей // *Культуры Евразии второй половины I тыс. н. э. (вопросы хронологии)*. — Самара, 1998. — С. 323—325. — Рис. 1—2.

⁹ *Войтов В. Е.* Указ. соч. — Рис. 9; 13; 17.

¹⁰ *Кызласов Л. Р.* Древняя Тува. — М., 1979. — С. 129—131.

¹¹ *Войтов В. Е.* Указ. соч. — Таб. 1.

¹² *Семенов А. И.* К выявлению центральноазиатских элементов в культуре ранне-средневековых кочевников Восточной Европы // *АСГЭ*. — 1988. — Вып. 29. — С. 97—111.

¹³ *Комар А. В.* Актуальные проблемы хронологии материальной культуры гуннского времени Восточной Европы // *Степи Европы в эпоху средневековья*. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 39—41, 45, 46.

¹⁴ *Пешанов В. Ф. Телегин Д. Я.* Жертвенное место алано-гуннского времени в урочище Макартет // *АО 1967 г.* — М., 1968. — С. 229—232.

¹⁵ *Косяненко В. М.* Погребение у слободы Большая Орловка — ранний памятник салтовомаяцкой культуры // *Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа*. — Ростов-на-Дону, 1983. — С. 113—117.

¹⁶ *Атавин А. Г.* Погребения VII — начала VIII вв. из Восточного Приазовья // *Культуры Евразийских степей второй половины I тыс. н. э.* — Самара, 1996. — С. 209, 229.

¹⁷ *Rulikowski E.* Mogiła w Helenowce w powiecie Wasylkowskim na Ukrainie w roku 1879 zbadana // *Zbior Wiadomosci do Antropologii krajowej*. — Krakow, 1880. — Т. IV, dl. I. — S. 1—8. — Таб. III.

¹⁸ *Самоквасов Д. Я.* Могилы русской земли. — М., 1908. — С. 133.

¹⁹ *Комар О. В.* До интерпретаций Глодоського комплексу // *Музейні читання*. — К., 1999. — С. 72—75.

²⁰ *Комар А. В.* Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы // *Vita Antiqua*. — К., 1999. — № 2. — С. 133.

²¹ Розкопки В. А. Ніконова 1990 р. — повідомлення Д. В. Васильєва.

²² *Васильев Д. В., Гречкина Т. Ю.* Предварительные итоги изучения памятников домонгольского времени в дельте Волги // *Культуры степей Евразии второй половины I тыс. н. э. (из истории костюма)*. — Самара, 2000. — С. 24, 25.

²³ *Грач А. Д.* Древнейшие тюркские погребения с сожжением в Центральной Азии // *История, археология и этнография Средней Азии*. — М., 1968. — С. 207—213; *Могильников В. А.* Тюрки // *Степи Евразии в эпоху средневековья*. — М., 1981. — С. 31, 32.

²⁴ *Гаврилова А. А.* Могильник Кудыргэ как источник по истории Алтайских племен. — М.-Л., 1865. — С. 65, 66.

²⁵ *Кызласов Л. Р.* Древнехакасская культура чаатас VI—IX вв. // *Степи Евразии в эпоху средневековья*. — М., 1981. — С. 47, 48.

²⁶ *Арсланова Ф. Х.* Курганы с трупосожжением в Верхнем Прииртышье // *Поиски и раскопки в Казахстане*. — Алма-Ата, 1972. — С. 56—76.

²⁷ *Семенов А. И.* Указ. соч. — С. 100—109; *Власкин М. В., Ильюков Л. С.* Раннесредневековые курганы с ровиками в междуречье Сала и Маныча // *СА*. — 1990. — № 1. — С. 150—152. *Плетнева С. А.* Очерки хазарской археологии. — М., 1999. — С. 121—128, 201—203.

²⁸ *Войтов В. Е.* Указ. соч. — Рис. 26, 29; *Семенов А. И.* Указ. соч. — Рис. 3.

²⁹ *Аксенов В. С., Крыганов А. В., Михеев В. К.* Обряд погребения с конем у населения Салтовской культуры (по материалам Красногорского могильника) // *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. — К., 1996. — С. 116—129.

³⁰ *Амброз А. К.* Кинжалы VI—VIII вв. с двумя выступами на ножках // *СА*. — 1986. — № 4. — С. 59—61; *Кубарев В. Д.* Древнетюркские изваяния Алтая. — Новосибирск, 1984. — Рис. 8, 7, 11.

³¹ *Саханев В.* Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг. // *ИАК*. — 1914. — Вып. 56. — Таб. III, 2, 23; *Багаутдинов Р. С., Богачев А. В., Зубов С. Э.* Указ. соч. — Таб. VIII, 1; *Могильников В. А.* Указ. соч. — Рис. 22, 1, 8; *Абрамова М. И.* Указ. соч. — Рис. 6, 20; *Кухаренко Ю. В.* О некоторых археологических находках на Харьковщине // *КСИИМК*. — 1951. — Т. XLI. — Рис. 30, 3.

³² *Кызласов Л. Р.* Древнехакасская культура... — С. 48. — Рис. 28, 27, 28.

³³ *Семенов А. И.* Указ. соч. — С. 103—108.

³⁴ *Львова З. А.* Варварская группа вещей из Перешепинского комплекса. — МАИЭТ. — 1995. — Вып. IV. — С. 260.

³⁵ *Лагоцкий К. С., Шилов В. П.* Исследования Волго-Донской экспедиции // *АО 1976*. — М., 1977. — С. 158, 159; *Левина Л. М.* Этнокультурная история Восточного Приаралья. — М., 1996. — С. 230, 231. — Рис. 157.

³⁶ *Айбабин А. И.* Указ. соч. — С. 196; *Гаврилова А. А.* Указ. соч. — С. 64; *Toth E. H., Horvath A.* Kunbabony. Das Grab eines Awarenhagans. — Kiskemet, 1992. — Abb. 69; 76.

- ³⁷ *Комар А. В.* Предсалтовские и раннесалтовский горизонты... — С. 113, 114.
- ³⁸ *Смиленко А. Т.* Находка 1928 г. у г. Новые Сенжары (по материалам обследования А. К. Тахтая) // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 164.
- ³⁹ *Маршак Б. И., Скалон К. М.* Перещепинский клад. — Л., 1972. — С. 3—12; *Артамонов М. И.* Первые страницы русской истории в археологическом освещении // СА. — 1990. — № 3. — С. 276.
- ⁴⁰ *Комар А. В.* Предсалтовские и раннесалтовский горизонты... — С. 114.
- ⁴¹ *Айбабин А. И.* Указ. соч. — С. 196—202; *Айбабин А. И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — С. 171—197.
- ⁴² *Орлов Р. С.* Культура кочевников IV—VIII вв. // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985. — С. 98—105.
- ⁴³ *Максимов Е. К.* Позднейшие сармато-аланские погребения V—VIII веков на территории Нижнего Поволжья // Археологический сборник. — Саратов, 1956. — Вып. 1. — С. 65—85.
- ⁴⁴ *Атавин А. Г.* Указ. соч. — С. 208—264.
- ⁴⁵ *Путинцева Н. Д.* Верхнечирюртовский могильник (предварительное сообщение) // Материалы по археологии Дагестана. — Махачкала, 1961. — С. 250; *Ахмеров Р. Б.* Уфимские погребения VI—VII веков нашей эры // КСИИМК. — 1951. — Вып. 40. — С. 125—137.
- ⁴⁶ *Могильников В. А.* Тюрки ... — С. 32—34.
- ⁴⁷ *Багаудинов Р. С., Богачев А. В., Зубов С. Э.* Указ. соч. — С. 55.
- ⁴⁸ *Саханев В.* Указ. соч. — С. 84, 85, 93.
- ⁴⁹ *Balint Cs.* Vestiges archeologiques de l'epoque tardive des Sassanides et leurs relations avec les peuples des steppes // ААН. — 1978. — Т. XXX, F. 1—2. — P. 173—212; *Garam E.* Ueber Halsketten, Halsschmucke mit Anhangern und Juwelenkragen byzantinischen Ursprung aus der Awarenzeit // ААН. — 1991. — Т. XLIII, F. 1—2. — P. 151—180.
- ⁵⁰ *Balint Cs.* Ibid. — Fig. 4; Fig. 8; Fig. 14.
- ⁵¹ *Ахмеров Р. Б.* Указ. соч. — С. 132, 133.
- ⁵² *Львова З. А., Семенов А. И.* К проверке оснований реконструкции перещепинского меча // АСГЭ. — 1985. — Вып. 26. — С. 87.
- ⁵³ *Левина Л. М.* Указ. соч. — Рис. 119.
- ⁵⁴ *Смиленко А. Т.* Глодоські скарби. — К., 1965. — Таб. IV, 1—3, 5.
- ⁵⁵ *Новосельцев А. П.* Указ. соч. — С. 85—89.

А. В. Комар

РАННИЕ ХАЗАРЫ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Статья посвящена анализу кочевнических комплексов перещепинского круга. Суммируя уже высказанные ранее исследователями и собственные наблюдения над особенностями погребального обряда и состава «варварской» группы вещей, автор приходит к выводам о существовании веских доводов в пользу однокультурности комплексов перещепинского и вознесенского типов, которые должны быть соотнесены с западной ветвью тюркютов — хазарами. С более низким слоем хазарской знати связываются комплексы выделяемого здесь арцибашевского типа, к рядовым же отнесена большая группа погребений территории от Причерноморья до Заволжья с поясной гарнитурой геральдического стиля, ориентированных на северо-восток. На основании археологического материала предлагается локализация центра раннего Хазарского каганата последней четверти VII — первой четверти VIII вв. в Северном Причерноморье.

О. V. Komar

EARLY KHAZARS IN THE NORTHERN BLACK SEA REGION

The paper analyzes nomadic complexes of the Pereshchepyna circle. Summarizing the observational data on the peculiarities of burial rite and composition of the «Barbarian» group of materials (obtained both by the author and other researches), the author strongly argues a cultural identity between the Pereshchepyna type complexes and the Voznesenka type complexes; the complexes are to be correlated with the culture of the western branch of Turks-Khazars. The complexes of the Artsibashevo type (that the author sets off from other complexes) are correlated with a lower strata of the Khazarian nobility. A large group of burials — from the Black Sea region to the Volga river region — attributed by the heraldic style belts and north-east exposure is classified as regular burials. Basing on archaeological materials, the author proposes to localize the center of the early Khazarian Chaganate in the last quarter of the seventh century / the first quarter of the eighth century in the Northern Black Sea region.

Одержано 24.04.98